

УДК 78. 087. 68. 071. 2
(477.43(. 44) "1919-1937")

Олеся Валентинівна Черкашина
здобувач кафедри культурології
Національної академії керівних
кадрів культури і мистецтв

СТАНОВЛЕННЯ ХОРОВОГО ВИКОНАВСТВА НА ПОДІЛЛІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (1919–1937)

У статті висвітлено етапи становлення та розвитку хорових колективів Поділля, а також діяльність Вінницької (Подільської) філії Товариства імені М. Леонтовича.

Ключові слова: українська культура, хорова капела, хорове мистецтво, самодіяльні колективи, репертуар, філія, товариство імені М. Леонтовича.

In the article is reflected the stages of becoming and development of choral collectives of Podillya, and also activity of the Vinnytsya (Podil'skoy) branch of Society, the name of M. Leontovich.

Key words: the Ukrainian culture, choral choir, choral art, amateur collectives, repertoire, branch, society of the name of M. Leontovich.

На початку 20-х років ХХ століття розвиток української культури, музики, театру, живопису тощо набирає значної динаміки. Особливо активізується хоровий рух. По всій Україні створюються аматорські та професійні колективи, найвідоміші серед них хорова капела “Думка” (керівник Н. Городовенко), Робітничий український хор “Рух” (керівник Б. Левитський), Перший національний хор, Державний український хор (“ДУХ”) імені М. Леонтовича під керівництвом Ф. Соболя і П. Карпова (Харків), Капела “Зоря” (Дніпропетровськ), Республіканська хорова капела (керівник О. Кошиць), Волинський радянський хор під керівництвом М. Гайдая (Житомир), хор Музично-драматичного інституту імені М. Лисенка та ін. [20, 437]. Значну роль у розвитку хорової культури відіграло Музичне товариство імені М. Леонтовича, яке від 1922 року проводило широку концертну діяльність. Великий вплив на розвиток хорового мистецтва Подільського регіону означеного періоду мали композитори К. Стеценко, Р. Скалецький, М. Леонтович та Г. Давидовський, який організував один з найвідоміших колективів Вінниці.

В архівах Музичного відділу Губнаросвіти (документи за червень 1919 р.) щодо діяльності Вінницької Художньої капели під керівництвом композитора і диригента Григорія Митрофановича Давидовського, яка була створена навесні 1919 року, зазначається: “Организована Художественная капела уже приступившая к работе. Ведется также преподавание сольного пения и теоретических предметов” [9, арк.52]. До її складу увійшло 50 кращих співаків міста (в основному – з місцевого хору Я. Бартко) [2, 66]. На вінницьку хорову капелу покладалися великі надії. В перспективі вона мала увійти до структури Народної консерваторії, відкриття якої незабаром мало бути.

Концерти капели, перший виступ якої відбувся 24 серпня 1919 року в Міському театрі, проходили з великим успіхом, що можна прослідкувати з хроніки місцевої преси. В репертуарі колективу здебільшого були твори Г. Давидовського: фантазія “Бандура”, поема “Україна”, фантазія “Кобза” (на

українські теми для хору “a capella”), арії, дуети та тріо з опери “Під згуки рідньої пісні” (мовою оригіналу), побудованої на обробках народних пісень, та ін. [34]. Після пропозиції М. Садовського (Головноуповноваженого у справах мистецтв УНР) здійснити концертне турне по Україні з наступним турне за кордоном Г. Давидовський розпочав конкурс по відбору співаків до капели. В пресі зазначалося, що за планами ця “мандрівна капела разом буде і мандрівною консерваторією” [33].

До складу капелян було зараховано 30 голосів (8 сопрано, 5 альтів, 8 тенорів і 9 басів) з Вінниці, Чернігова, Києва, Полтави, Харкова, а також галичан та представників інших міст. Вакантних місць залишалось ще 20 [3]. Солісткою капели і викладачем вокалу для жінок (“учительських сольових співів для жіночих голосів”) було запрошено артистку Львівської опери А. Козак, яка вже неодноразово виступала на вінницькій сцені. Теорію музики, сольфеджіо і постановку чоловічих голосів викладав сам Г. Давидовський [32].

На початку жовтня 1919 року Капела виїхала до Кам’янця-Подільського [4], де розпочала підготовку до майбутніх великих гастролей. Утім, з утвердженням в Україні більшовицької влади, що негативно ставилася до всього українського, перший концерт відбувся тільки за кілька місяців (25 лютого 1920 року). У цей період Г. Давидовський пише другу хорову оперу “Перемога пісні”, побудовану на подільському фольклорі (як і в попередній опері – супровід також виконував хор), ряд романсів, зокрема романс “Моїй чарівниці”, польку “Жарти Амура”, марш “Смуток”, музичні фрагменти до трилогії на історичну тему М. Старицького “Богдан Хмельницький” і “Оборона Буші”, особливо популярні обробка української пісні “Ніч яка місячна, зоряна” та “Вальс кохання” [28, 218–219].

Тривалий час капела Г. Давидовського концертувала по районах Вінниці, а вже в другій половині 1920 року виїхала з концертами по Поділля, де вона також мала великий успіх. Більше того, твори Давидовського виконували самодіяльні колективи краю. Однак в пресі почали з’являтися критичні рецензії на виступи капели. В одній з них на концерт від 3 серпня 1920 року, де Г. Давидовського було звинувачено у бездарності, зазначалося, що його твори шиті білими нитками, а спроба імітувати хором характерний звук народних інструментів треба визнати невдалим [5].

Поступово в капелі почали виникати фінансові труднощі. Потрібні були кошти на множення партитур, на виплату за переписування нот, транспорт, послуги охорони тощо. [12, 78–79.]. Та навіть разова допомога в сумі 500000 крб. не врятувала ситуацію. Згідно з протоколом засідання колегії Губполітпросвіти Подолії (від 19 грудня 1921 року), капела Г. Давидовського була переведена на самозабезпечення [10, 21^a].

В часи, коли виконувалося “чергове завдання соціалістичного будівництва”, в пресі розпочалося жорстке цькування творчості композитора, з’являється новий термін “давидовщина”, який лунав поряд з термінами “малоросійщина” і “церковщина” [23, 4].

У жовтні 1921 року Г. Давидовський одержує запрошення на посаду керівника хормейстерського класу Київського Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка і переїздить до Києва. Однак, як свідчать документи вінницького

обласного архіву, ще тривалий час Г. Давидовський навідується до Вінниці (тимчасово проживає у староміській школі) і працює регентом хору релігійної громади Вінницького Казанського собору Української Автокефальної Православної Церкви [7, 15–16].

Після від'їзду Г. Давидовського із Вінниці капелу спочатку очолив диригент Б. Поляков (наприкінці листопада 1921 року), а від 10 грудня хормейстер С.Ю. Папа-Афанасопуло [10, 39]. У 1922 році капелу було націоналізовано.

На початку 20-х років створюються різні культурно-просвітницькі організації, музичні спілки, товариства, об'єднання. Одним із найбільш відомих, активних і впливових було Всеукраїнське Музичне товариство імені М.Д. Леонтовича, діяльність якого до початку 1930-х років висвітлювалась в музикознавчих часописах “Музика”, “Музика масам”, “Українській музичній газеті”.

Майже за півроку роботи Комітету (4, 5 місяці), до складу якого долучилися композитори М. Вериківський, Я. Степовий, П. Демущий, Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, теоретик М. Грінченко, фольклорист К. Квітка, академік С. Єфремов, професор Г. Якубаніс та інші, а також представники різних установ – Академії Мистецтв, Академії Наук, Державної Капели, Консерваторії, Інституту імені М. Лисенка, Української Опери тощо, було створено музичну, літературно-видавничу, музейну та загальноорганізаційну комісії. Водночас проведено велику роботу із заснування численних філій в Україні. Перші почали діяти в Умані, Звенигородці, Кирилівці і Полтаві” [17, 1 зв.]. А згодом філії відкрилися в Одесі, Харкові [18, 1], Чернігові, Житомирі та Вінниці. На 1 січня 1927 року існувало 13 філій та сім осередків Товариств, з них чотири – подільських [28, 17].

Завдячуючи Музичному товариству по всій Україні усталюється потужний хоровий рух: організовуються хорові колективи у трудових школах, профшколах та вузах, сільські та робітничі хори, а також духові та струнні оркестри тощо.

За сприяння Вінницької філії товариства імені М. Леонтовича у великих містах Поділля як Проскурів, Кам'янець, Могилів тощо планувалося створити мистецько-культурні осередки. Так, в Гайсині вже існував хор імені Леонтовича у складі 100 чоловік [19, 14], а також капела “Зірка” (“Збірна ініціативна робітничка капела”, організаторами якої були хормейстери М. Калинович, С. Грошів, Д. Балацький). Лише за три місяці 1922 року “Збірна ініціативна робітничка капела” підготувала 50 творів українських композиторів [25, 252]. У Шпикові виступав місцевий хор під орудою Я.Т. Вітошинського (50–60 осіб) [19, 16–16 зв.]. Хори були також організовані в Зятківцях, Дашеві, Сутисках та інших районних центрах Поділля. У 1925 році на засіданні Філії Подільського (Вінницького) Товариства імені Леонтовича розглядалося питання відкриття Музично-хорової студії [19, 4 зв.]. Під опіку Товариства було взято Робітничий хор залізничників (35 осіб), що виступав в клубі “Червоний Жовтень” (був перейменованій на “Робітничий хор залізничників імені Леонтовича” від 27/3 1925 року, Ч. 7) [19, 61]. Через політичні обставини у 1928 році товариство імені Леонтовича було реорганізовано у Всеукраїнське товариство революційних музикантів (ВУТОРМ).

Вінницька (Подільська) філія товариства ім. Леонтовича була створена 29 травня 1922 року під час зібрання ініціативної групи [19, 1]. Серед її фундаторів

були Величко, І.П. Вікула, В.І. Маньківський, С.Ю. Папа-Афанасопуло, Л.З. Франко, М.І. Литвиненко-Вольгемут та інші, до складу якої увійшли – Є.М. Губерман, В.І. Маньківський, І.П. Вікул [16, арк.2]. Розроблення статуту товариства було доручено С. Папа-Афанасопуло і М. Міхалевичу. На тому ж засіданні (від 29/5 1922) було ухвалено заснувати капелу під назвою “Капела Співочого Товариства ім. М. Д. Леонтовича”, перше зібрання якої відбулося вже 5 червня 1922 року [19, 1-1зв., 18]. Засідання Президії проходили в приміщенні редакції газети “Червоний край” [19, 21].

У липні (20) 1922 року відбулися перші загальні збори членів Подільської філії Вінницького товариства, де був заслуханий звіт про діяльність тимчасової Президії та проведені вибори постійної. Головою президії став С.Ю. Папа-Афанасопуло [13]. Одним з перших рішень Товариства було заснування музею композитора М. Леонтовича. Члени Ради звертались до всіх закладів, організацій та приватних осіб з проханням подарувати або продати до фонду музею рукописи, ноти, портрети, книги, газети – все, що стосувалося життя і творчості композитора [15].

На створену хорову капелу, до якої мали увійти найкращі вокальні сили міста, товариство поклало великі надії. Запис до капели імені М. Леонтовича (“мішаного хору” на базі Художньої капели Г. Давидовського) проводився щоденно в приміщенні Селянського Будинку, що знаходився на проспекті Леніна. Слід зазначити, що до капели приймали тих, хто був хоча б ознайомлений з нотною грамотою, мав добрий голос і слух. Для вступу до капели здавали вступний іспит перед Худрадою Капели [19, 44]. Щодо питання створення колективу газета “Известия” за 1922 рік писала, що матеріал для організації капели у Вінниці є. Це рештки бувшої капели Давидовського, частина з яких співала в українському церковному хорі під керівництвом С. Папа-Афанасопуло. Також зазначалося, що є гарні голоси: сопрано Н. Мерзлякова і С.М. Бондарчук, бас – Папа-Афанасопуло, тенор – Ленський [14]. Ця ж газета (в іншій статті) писала, що керівником капели було вирішено запросити відомого диригента і композитора В. Верховинця. Невідомо з яких причин Верховинець не приїхав до Вінниці. Диригентом капели (у складі 56 осіб) та її художнім керівником стає композитор, талановитий хормейстер і музикознавець С.Ю. Папа-Афанасопуло [10, 39], якою він керував до листопада 1925 року; другим диригентом був спочатку Л.З. Франко, а згодом – А.І. Гуммель [28, 23].

Вінницька хорова капела імені Леонтовича проводила активну концертну діяльність і мала багатий пісенний репертуар, до якого входили як українські народні пісні, російська класична музика, так і твори західноєвропейських композиторів. За рік праці капела виступала на річних революційних святах, парадах, з’їздах тощо і набула неабиякої популярності, що неодноразово було висвітлено в пресі місцевій та Центральній – “Червоний шлях”, “Вісти” та ін.

Наприкінці 1923 року було порушено питання про взяття капели під опіку держави і асигнування її річної допомоги. Незважаючи на скрутний фінансовий стан в країні, капелі все ж було вирішено надати матеріальну допомогу в сумі однієї тисячі карбованців [11, 108], з яких лише 225 крб. пішло на купівлю та переплетення нот, а також різні господарчі потреби [19, 86]. Звісно, цієї допо-

моги було замало, щоб задовольнити всі потреби Капели, у складі якої було 40 чоловік, однак така підтримка стимулювала подальшу працю колективу.

Капелою був налагоджений щільний контакт із вінницьким Музичним Технікумом, де хористам викладалися теорія та історія української музики, сольфеджіо, хоровий та сольний спів, лекції з музичної ілюстрації, фортепіано. Також було порушено питання відкриття диригентського курсу [19, 7, 14].

Підвищенню професійного рівня Капели сприяла хорова студія, відкрита при Капелі у березні 1924 року, курс якої був розрахований на 3,5 місяці. В студії читали лекції з теорії музики (С.Ю. Папа-Афанасопуло), гармонії (С. Губерман), постановки голосу (Сімашкевич), сольфеджіо (Іллін), музичної етнографії (Рудченко), художнього читання (Печенюк), мистецтва і театру (Володимир Маньківський), історії (Вікул) та історії літератури, політграмоти та спеціального мінімуму [19, 20].

Діяльність вінницької капели з часу її заснування (по 2 рудня 1924 року) була досить інтенсивною. Капела виступала в різних помешканнях м. Вінниці (в театрі імені Леніна, клубах, в Білій залі, Народному домі, в Старому місті тощо [21, 348–349]), на площах, майданах, у навчальних закладах не тільки Вінниці, але й периферії: в Жмеринці, Немирові, Літині, Сутисках, Луці-Мелешківській [19, арк.16-16 зв.]. Частину збору від концертів віддавали на благодійні справи, приміром на упорядкування могили М. Лисенка (з протоколу від 31 серпня 1923 р.) [19, 5]. В репертуарі капели, який нараховував понад 120 музичних творів, значне місце посідали оригінальні твори українських композиторів – М. Лисенка, М. Стеценка, М. Леонтовича, Я. Степового, Ф. Акименко, Г. Давидовського, С. Папа-Афанасопуло, П. Козицького, М. Вериківського, О. Кошиця, А. Вахнянина, С. Людкевича, Ступницького та ін. Співали також твори Ф. Шуберта, Р. Шумана, С. Танєєва, Дж. Россіні, Ш. Гуно [8, 103-104 зв.]. За три роки існування капела дала 85 концертів в багатьох містах і селах Подільської губернії. Газета “Червоний край” за 4 березня 1925 року, вітаючи Капелу із 80-м концертом і віддаючи належне її праці, дещо іронічно писала: “Коли б це була 80-та вистава “Баядерки”, то день 2 березня 1925 року можна було б назвати “культурним святом” Політосвіти і Рабмісу. На жаль, це була не “Баядерка” і навіть не концерт Пепі Ліпман, а тільки ... 80-й концерт Капели ім. Леонтовича...” [30]. Особливим успіхом користувались тематичні концертні вечори: “Українська художня пісня”, “Музичні гобелени” тощо [20, 436].

Виступи капели мали постійний успіх серед шанувальників музики. Підтвердженням цього є чисельні статті у пресі. Однак за браком коштів вона не могла розгорнути свою діяльність. Скорочувалися гастрольні виступи, була відмінена весняна концертна подорож містами Поділля, на яку було витрачено три місяці роботи [8, 104 зв.].

Велика заслуга в розвитку Капели належала її керівнику, диригенту С.Ю. Папа-Афанасопуло. “Рабоче-крестьянская газета” писала, що завдячуючи старанням надзвичайно здатного до музики диригента Капела імені Леонтовича показала себе як “значна виконавська величина” [27]. Відзначався новаторський підхід С.Ю. Папа-Афанасопуло до хорової справи. В рубриці “Музичне й театральне життя м. Вінниці” газета “Червоне село” за 1923 рік писала, що керівник капели не пішов “заялозяними” стежками, він порвав з хатнім патріоти-

змом та етнографізмом, пішов новим шляхом української музики, беручи до свого репертуару тільки твори найкращих новітніх композиторів: Леонтовича, Стеценка, Синицю, Степового [29].

У 1925 році Вінницьке Товариство імені Леонтовича (як і всі інші товариства в Україні) було позбавлено державного фінансування. З місцевого бюджету зняли також Капелу. На загальних зборах капели її директор запропонував на співанку з'явитися лише тим, "хто рве з участю в церковному хорі". Внаслідок тиску кращі співаки були змушені вийти із її складу. В хорі залишилося 28 співаків. Питання боротьби з "церковщиною" неодноразово висвітлювалися в стінній газеті "Червоний заспів" [26, 295].

Заходами президії товариства і за допомогою Окрнаросвіти капелу було взято на державне утримання і від 1 жовтня 1926 року з місцевого бюджету виділено 5000 крб. на рік. Щоб допомогти капелі, міська управа звільнила від податку на збори з концертів, Губфінвідділ – звільняв від податку до Місцевого бюджету, редакція газети "Червоний край" друкувала інформації про концерти тощо [19, арк. 85].

Ліквідація губернії та губернських установ негативно відбилася на роботі мистецького колективу. Журнал "Музика" надрукував статтю про стан вінницької філії товариства імені М. Леонтовича, де зазначалося, що колектив знаходиться перед загрозою припинити на якийсь час працю [26, 298]. У зв'язку зі скороченням штатів в листопаді 1925 р., а також розпад Подільської губернії звільняють керівника капели та голову президії філії товариства імені Леонтовича С.Ю. Папа-Афанасопуло, який був змушений покинути Вінницю і переїхати до Харкова.

Протягом 1925–1926 років Правління намагалося знайти керівника для Капели. В грудні 1925 року до Києва був відряджений член Правління Вінницького товариства імені М. Леонтовича І.П. Вікул [19, 89 зв., 91]. Майбутньому диригенту Капели (згідно з листом від 10 грудня 1925 року) гарантувалася заробітна плата в розмірі 75 крб. щомісячно за умови, що окрім капели він буде вести справу Народного хору у Вінниці, можливо й лекції в Музичному Технікумі чи Музпрофшколі (на 25–30 крб.) [19, 92]. На сторінках газети "Червоний край" (за 4 липня 1926 року) містилося повідомлення про приїзд до Вінниці диригента Крижанівського, якого було запрошено очолити капелу імені М. Леонтовича. Це підтверджує і текст телеграми Товариства імені М. Леонтовича із Києва: "Крижанівського призначаємо. Гроші поштою. Самутін, Кондрачук" [19, 94]. Втім, не відомо, чи мала капела диригента.

Невдовзі хорову капелу у складі 40 чоловік (планувалося довести до 70) очолив В. Філіповський. Перший концерт хорової капели відбувся 1 листопада того ж року [31]. Але, у квітні 1927 року В. Філіповський, передчуваючи переслідування української культури, зокрема і товариства імені Леонтовича, залишив посаду. Новим диригентом капели (від вересня 1927 року) стає Б.П. Левицький (керівник капели "Рух") [19, 96; 24, 24], під керівництвом якого капела працювала близько чотирьох місяців, здійснивши гастрольну подорож до Києва, де успішно виступила у двох концертах. Після від'їзду Б. Левицького чимало хористів залишили капелу, яка по суті перетворилася на хоровий ансамбль. Протягом 1929 року капела мала 52 концерти по клубах, хатах-

читальнях Вінниці, Жмеринки, Вороновиці. У 1931 році Вінницька капела брала участь у Першій Всеукраїнській музичній олімпіаді, а від березня 1930 р. в капелі планувалося введення спеціального уроку з постановки голосу. Протягом 1931 року капела працювала без диригента і мала в репертуарі 250 творів [2, 73–74]. У 1932 році робляться спроби відродити колись знаний в Україні колектив, який очолив музикознавець і фольклорист М.П. Гайдай [28, 29]. Від кінця 1933 року з капелою працює О.Я. Раїнський, який одночасно був і директором, і художнім керівником, і касиром, і завгоспом капели [6, 36].

Як Державна хорова одиниця (з дотацією) Вінницька обласна капела імені М. Леонтовича у складі 35 осіб (адміністратор Жердіновський) існує від 1935 року, здебільшого обслуговуючи колгоспників області. Після обстеження Сектором самодіяльного мистецтва стану роботи капели за період від 10 по 19 березня 1936 року, стан капели був визнаний як незадовільний. Такі фактори, як запізнення, неявка на роботу, грубе поводження з боку О. Раїнського і, головне, відсутність гастрольного плану роботи на рік сприяли зміні керівника капели [6, 36–38]. Від травня 1937 року колектив очолив Середюк, який, за відсутністю приміщення для занять хорової капели, влітку проводив співанки в оперному театрі (у вільний час від постановок та репетицій). Таке становище ставило під загрозу існування капели [6, 63].

Відсутність сталої бази, постійне перебування “на колесах” було вкрай обтяжливим для учасників хору. Від 17 грудня 1936 року виходить ухвала Президії Обласного Виконавчого Комітету про надання постійного приміщення для капели. Утім, колектив його так і не отримав. В репертуарі окрім українських пісень, польські, російські, білоруські, єврейські, татарські, пісні мовою есперанто, а також твори західноєвропейських композиторів (“Зимовий вечір” з ораторії Й. Гайдна “Чотири пори року”, “Цигани” Р. Шумана, “Гімн перемоги” Г. Генделя та ін.). Капелою була налагоджена робота з єврейським вокальним ансамблем “Евоканс” [1].

Від початку 1937 року розпочався процес злиття капели з іншими мистецькими колективами Вінниці на базі обласної філармонії, який до кінця травня того ж року був завершений [22, 181].

У Вінниці на той час працювало чимало хорових самодіяльних колективів, зокрема, при навчальних закладах: український учительський хор, єврейський хор під керівництвом Б.П. Левицького, хор Я. Бартко, Російсько-український Пролетарський хор І.М. Кедріна та Єврейський Народний хор імені І.Л. Переца (керівник хору Д.М. Писаревський).

Отже, хорове мистецтво Подільського краю було і є невід’ємною складовою загальнокультурного процесу. У 20-х роках по всій Україні розвивають свою діяльність різні музичні об’єднання, розгортається концертна робота, формуються самодіяльні та професійні колективи – інструментальні ансамблі, драматичні гуртки, хори та оркестри тощо. Вагомий внесок у розвиток музичної культури Подільського краю зробила вінницька філія товариства імені М. Леонтовича, яка активно пропагувала українську культуру. В репертуарі створених за сприяння товариства хорових колективів Поділля були здебільшого твори українських композиторів, а також польських, італійських, французьких, іспанських та ін. І хоча намагання радянського уряду знищити українську

культуру, зокрема її вогнище – товариство імені Леонтовича, призвело до припинення його діяльності не лише на Вінниччині, але й по всій Україні, вони все ж зробили вагомий внесок у загальнохорову культуру України.

Література

1. Більшовицька правда. – 1934. – 4 січня.
2. *Бурдейна-Публіка Т. В.* Становлення та розвиток професійних форм музичного життя Вінниччини як складової культури Подільського краю: дис. канд. мистецтвознавства: 26.00.01/ Т. В. Бурдейна-Публіка. – Львівська національна музична академія імені М. В. Лисенка. – Львів, 2010.
3. Винницкая жизнь. – 1919. – 30 сентября.
4. Винницкая жизнь. – 1919. – 4 октября.
5. Вісти. – 1920. – 7 серпня.
6. ДАВО. – Ф.П.-136. – Оп.6. – Спр.834.
7. ДАВО. – Ф.П.-196. – Оп.1. – Спр.98.
8. ДАВО. – Ф.Р.-254. – Оп.1. – Спр.129.
9. ДАВО. – Ф.Р.-254. – Оп.1. – Спр.623а.
10. ДАВО. – Ф.Р.-254. – Оп.1. – Спр.632.
11. ДАВО. – Ф.Р.-254. – Оп.1. – Спр.81.
12. ДАВО. – Ф.Р.-254. – Оп.1. – Спр.89.
13. Известия. – 1922. – 22 июля.
14. Известия. – 1922. – 19 мая.
15. Известия. – 1922. – 3, 6, 8 июня.
16. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Спр.124-127.
17. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Спр.3.
18. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Спр.523.
19. ІР НБУВ. – Ф. 50. – Спр.535.
20. Історія української музики: [у 6 т.]. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1992.
21. Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927: зб. док. і мат. / Відп. ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наукова думка, 1979.
22. *Кушка Н. М., Клепиков В. О.* Вінницька обласна філармонія (до 70-річчя з дня існування) / Н. М. Кушка, В. О. Клепиков // Знаменні та пам'ятні дати Вінниччини. – Вінниця, 2007.
23. Музыка масам. – 1930. – № 1-2 (21) – січень-лютий.
24. Музыка масам. – 1929. – № 1.
25. Музыка. – 1922. – Ч. 6.
26. Музыка. – 1925. – № 1-12. – Ч. 7-8.
27. Рабоче-крестьянская газета. – 1924. – 24 февраля.
28. *Семенко Л.* Їх поєднала пісня Леонтовича... (Нариси з історії музичного життя в Україні 1910-1930-х років) / Лариса Семенко. – Вінниця: ПП “Едельвейс і К”, 2007.
29. Червоне село. – 1923. – 14 листопада.
30. Червоний край. – 1925. – 4 березня.
31. Червоний край. – 1926. – 4-7 листопада.
32. Шлях. – 1919. – 30 вересня, 7 жовтня.
33. Шлях. – 1919. – 30 вересня.
34. Шлях. – 1919. – 23, 27 серпня.